

ГРОМОВА А. О.,
помічник судді
(Господарський суд Одеської області)

УДК 347.735

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.2.1.10>

ОКРЕМІ ПИТАННЯ НЕДІЙСНОСТІ КРЕДИТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

У статті проаналізовані окремі питання недійсності кредитних зобов'язань. Слід зазначити, що законодавець конкретизував положення, присвячені недійсності договорів, і закріпив окремі теоретичні розробки, однак багато питань у цій сфері продовжують залишатися суперечливими, створюючи труднощі у правозастосовній практиці. Різниця думок щодо правової природи кредитних зобов'язань залежить від формулювань цивільного законодавства, а також банківської практики з оформлення кредитних відносин. Крім того, авторка зазначила, що кредитні зобов'язання потребують комплексного дослідження, яке дозволило б: по-перше, відокремити кредитні зобов'язання від інших видів зобов'язань і тим самим визначити базові юридичні факти цивільно-правового характеру у сфері кредитування; по-друге, розкрити характерні особливості кредитних зобов'язань; по-третє, розглянути найбільш складну сторону інституту кредитних зобов'язань – їхню недійсність. Виходячи з цього, всі підстави недійсності правочинів доцільно ділити на нікчемні й оспорюванні. Підстави нікчемності, у свою чергу, ділять на загальні та спеціальні. Загальні підстави закріплені в нормах ЦК України щодо нікчемних правочинів. Що стосується спеціальних підстав, то вони закріплені в різних нормах цивільного законодавства.

Метою дослідження є визначення специфіки недійсності кредитних зобов'язань, розробка та внесення пропозицій щодо вдосконалення законодавства та практики його застосування.

Методологічну основу дослідження становлять сучасні методи теорії пізнання, включаючи приватноправові методи: системно-структурний, логіко-юридичний, порівняльного правознавства, формально-логічний та ін.

Був проведений аналіз юридичної літератури, яка визначає різноманітні аспекти недійсності кредитних зобов'язань, вказує на неоднозначність думок щодо питання про роль і значення норм цивільного права в регулюванні кредитних відносин і їхньої недійсності.

Визнання недійсним кредитного зобов'язання має базуватися загальних засадах, визначених ЦК України, щодо недійсності правочинів, з урахуванням особливостей, характерних для кредитної сфери.

Ключові слова: зобов'язання, кредитне зобов'язання, недійсність правочину, нікчемний та оспорюваний правочин, підстави недійсності.

Gromova A. O. Some issues of invalidity of credit obligations

The article analyzes some issues of invalidity of credit obligations. It should be noted that the legislator has specified the provisions on the invalidity of contracts and enshrined some theoretical developments, but many issues in this area continue to be controversial, creating difficulties in law enforcement practice. The difference of opinion on the legal nature of credit obligations depends on the wording of civil law, as well as the existing banking practice of registration of credit relations. In addition, the author noted that credit obligations require a comprehensive study, which would

allow: first, to separate credit obligations from other types of obligations, and thus determine the basic legal facts of a civil nature in the field of lending; second, to disclose the characteristics of credit obligations; third, consider the most difficult aspect of the institution of credit obligations, their invalidity. Based on this, all the grounds for invalidity of transactions, it is advisable to divide into insignificant and disputed. Grounds of insignificance, in turn, are divided into general and special. The general grounds are enshrined in the norms of the civil code of Ukraine regarding insignificant transactions. As for special grounds, they are enshrined in various rules of civil law.

The purpose of the study is to determine the specifics of the invalidity of credit obligations, to develop and make proposals to improve the legislation and practice of its application. The methodological basis of the study are modern methods of the theory of cognition, including private-legal methods: system-structural, logical-legal, comparative jurisprudence, formal-logical, etc. An analysis of the legal literature was conducted, which identifies various aspects of the invalidity of credit obligations, indicates the ambiguity of opinions on the role and significance of civil law in the regulation of credit relations and their invalidity. The invalidation of a credit obligation should be based on the general principles set out in the civil code of Ukraine regarding the invalidity of transactions, taking into account the specifics of the credit sphere.

Key words: *obligation, credit obligation, invalidity of the transaction, void and disputed transaction, grounds for invalidity.*

Вступ. Сьогодні питання щодо недійсності кредитного зобов'язання та належного правового регулювання кредитних зобов'язань викликають цікавість серед юридичної спільноти та потребують подальшого динамічного розвитку. Неминуче виникають проблеми у зв'язку із суперечностями та недоліками чинного законодавства. Практика застосування правових норм, які регламентують різні аспекти кредитних зобов'язань, вказує, що правова база в цій галузі має істотні недоліки. Дослідження проблем правового регулювання щодо недійсності кредитних зобов'язань є важливим кроком на шляху подальшого вдосконалення нормативних актів у цій сфері.

Серед правочинів особливе місце займають договори як найбільш поширені юридичні факти цивільного права. Незважаючи на те, що чинний Цивільний кодекс України конкретизував відповідні положення, присвячені недійсності договорів, і законодавчо закріпив окремі теоретичні розробки, багато питань у цій сфері продовжують залишатися суперечливими, створюючи труднощі у правозастосовній практиці. Різниця думок щодо природи кредитного договору зумовлювалася формулюваннями цивільного законодавства, а також банківської практики щодо оформлення кредитних відносин і визнання їх недійсними.

Вивченню загальних питань кредитного договору та визнання недійсними кредитних зобов'язань значна увага приділяється у працях таких видатних науковців, як М.І. Брагінський, А.М. Блащук, С.О. Бородовський, В.В. Вітрянський, О.І. Міхно, В.Г. Ольха, О.П. Печений, Н.М. Процьків, С.О. Соменков, І.В. Спасибо-Фатеева та ін. Частково досліджені окремі питання щодо теоретичних проблем банківських правочинів (І.А. Безклубий); щодо цивільно-правового регулювання позикових відносин в Україні (О.В. Кривенда); щодо регулювання кредитних відносин за законодавством України (Л.Г. Рябко) та ряд ін. Проблеми недійсності правочинів привертають увагу вчених із часів римського права і, як і раніше, становлять інтерес для дослідників різних країн. У вітчизняній і зарубіжній цивілістиці цьому питанню присвячені фундаментальні дослідження, проте в теорії цивільного права не існує єдиної думки з більшості питань недійсності правочинів загалом, що негативно впливає і на визначення недійсності кредитних зобов'язань. Суперечливим залишається навіть питання про те, чим є недійсний правочин і чи може взагалі правочин бути недійсним. Тим часом питання про правову природу недійсних правочинів має вирішальне значення для того, щоб відрізнити їх від інших схожих явищ.

Для стабільності цивільного обороту особливо важливо, щоб договори відповідали тим вимогам, які до них висуває закон, і приводили до передбачених правових наслідків, тому незалежно від юридичної кваліфікації договору (як недійсного або як неукладеного) необхідно прагнути того, щоб подібних договорів у цивільному обороті було менше, однак деякі норми, містяться в чинному законодавстві, а також правозастосовна практика нерідко сприяють збільшенню кількості договорів, які не відповідають змісту. У зв'язку з цим постає питання про необхідність внесення змін до чинного законодавства, а також коригування деяких тенденцій практики його застосування щодо аналізу недійсності зобов'язань, що не може відбутися без дослідження юридичної природи правочину як правової категорії. Визначення недійсним правочину має не тільки важливе теоретичне, а й практичне значення, і це пов'язано з підвищенням значення правових способів вирішення різних соціально-економічних проблем. Так, легальне визначення недійсним правочину дозволило б внести ясність у тривалу дискусію щодо того, чи є недійсний правочин правопорушенням. Із практичного погляду, теоретичне вирішення зазначеного питання дозволило б, по-перше, внести ясність у питання кваліфікації дій, які власне і становлять недійсний правочин, і, по-друге, конструювати модель цивільно-правової відповідальності щодо недійсного правочину в разі визнання його правопорушенням або зовсім відмовитися від моделі цивільно-правової відповідальності у зв'язку з відсутністю для неї підстав.

Це, у свою чергу, дозволить визначити основні підходи до визначення недійсним кредитних зобов'язань і його специфіки.

Аналіз юридичної літератури щодо різноманітних аспектів кредитування дозволяє виокремити значну кількість питань, які потребують подальшого вивчення. У роботах фахівців досліджувалися як загальні питання правового регулювання фінансово-кредитної системи (правове становище банків та інших кредитних установ, організаційно-правовий механізм банківського кредитування, банківське законодавство і проблеми його удосконалення і ін.), так і окремі вузькоспеціальні проблеми кредитних зобов'язань (кредитний договір, правове регулювання окремих видів банківського кредитування, окремі способи забезпечення виконання кредитних зобов'язань та ін.). Різні сторони позитивного правового забезпечення функціонування кредитування розробляються представниками всіляких «традиційних» галузей права: цивільного, фінансового, податкового, конституційного, адміністративного. Водночас у юридичній науці досі відсутні роботи, присвячені комплексному дослідженню недійсності кредитного зобов'язання у їх сучасному стані, що, безсумнівно, посилює актуальність обраної теми дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд основних теоретичних і практичних питань, пов'язаних із такими поняттями, як «недійсність кредитних зобов'язань». На початку дослідження ми сформулювали гіпотези, підтверджені у процесі роботи: щодо визначення поняття недійсності кредитного зобов'язання, проблемні питання щодо поділу на нікчемні й оспорюванні.

Відповідно до встановленої мети необхідно виконати такі завдання:

- дослідження проблем чинного законодавства, а також практики його застосування, пов'язаних із визнанням кредитного зобов'язання недійсним;
- розробка пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовної практики із приводу формування підстав недійсності кредитних зобов'язань.

Результати дослідження. На сучасному етапі розвитку вітчизняного законодавства не існує єдиного, науково обґрунтованого підходу до визначення поняття кредитного зобов'язання як елементу системи зобов'язальних правовідносин.

На думку В.Ф. Кузьміна: «Кредитні відносини слід визнати економіко-правовою категорією, оскільки право не тільки регулює економічні відносини, а й впливає на них. Вони засновані на обов'язкові повернути борг, який є насамперед юридичною категорією, без якої не можуть існувати кредитні відносини» [1, с. 13].

У широкому розумінні поняття «кредитні відносини» зводиться до позначення зобов'язань, які виникають із кредитного договору, договору споживчого кредиту, а також

зобов'язання комерційного кредитування. В.В. Вітрянський вважає, що термін «кредит» є багатоаспектним і під кредитом, товарним кредитом і комерційним кредитом розуміються окремі види зобов'язань позикового типу [2, с. 341]. Всі три вищезгадані типи позикових зобов'язань мають особливі ознаки, які й дозволяють відрізнити їх від договору позики. Розуміння кредитних відносин за такого підходу базується на понятті кредитного договору, оскільки кредит є лише об'єктом кредитного договору, тобто тим, із приводу чого виникають зобов'язання.

Відповідно до цього слід зазначити, що кредитне зобов'язання – це правовідносини, в яких відповідно до укладеного договору кредитор зобов'язується надати кредит, виражений у грошовій формі, позичальникові на обумовлених у договорі умовах, а позичальник, у свою чергу, зобов'язується повернути отриманий кредит і сплатити проценти. Кредитодавець (банк чи інша фінансова установа), у свою чергу, має право вимагати від позичальника виконання обов'язку, який визначений кредитним договором. Тобто підставою виникнення кредитного зобов'язання є вчинення кредитного договору [3, с. 56–57].

Будь-який договір (а тим більше кредитний) повинен бути вчинений із дотриманням всіх норм, а перед підписанням – уважно вивчений позичальником. Часті випадки, коли у кредитному процесі виникають незрозумілі відсотки та неустойки, які банки намагаються нарахувати кілька разів, порушуючи ст. 61 Конституції України (ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення) [4]. Вирішуючи питання про наявність чи відсутність у конкретному договорі істотних умов, необхідно аналізувати всю сукупність правових норм, що регулюють цей вид договору, і враховувати загальні положення щодо укладення договору, однак з огляду на ту обставину, що істотною може бути будь-яке договірне умова, щодо якої за заявою будь-якої зі сторін має бути досягнуто згоди, визначити весь комплекс умов, які підлягають обов'язковому погодженню сторонами під загрозою недійсності договору, можливо лише стосовно конкретного договірного процесу. Тому, характеризуючи кредитний договір як договірний вид загалом, слід визначитися лише з тими істотними умовами, які об'єктивно необхідні для укладення цього виду договору.

Закон визначає, що кредит надається в розмірі, передбаченому договором. Це слід розуміти таким чином, що розмір кредиту повинен бути передбачений самим договором. Відповідно до викладеного умову про розмір кредиту слід визнавати істотною для кредитних договорів у силу вказівки про це в законі і для цього договірного виду.

Щодо того, у валюті якої країни повинна бути видана сума кредиту, слід зазначити, що ця умова здатна бути істотною лише в силу прямої заяви однієї зі сторін про необхідність досягнення домовленості з цього приводу під загрозою відмови від укладення договору. Йдеться про вибір стороною грошових знаків певної держави з різних причин. Надання кредитів в іноземній валюті є відносно новою формою задоволення фінансових інтересів суб'єктів господарювання. Така форма є актуальною ще й тому, що кредити можуть надаватися в тій іноземній валюті, курс якої є стабільним і яка зазвичай є вільно конвертованою, оскільки кредити в іноземній валюті видають для придбання продукції, товарів, робіт і послуг у зарубіжних джерелах або за участю іноземних суб'єктів господарювання, тож багато питань, пов'язаних із наданням кредитів в іноземній валюті, набувають не тільки практичної, але і науково-теоретичної значущості. Необхідно враховувати, що предмет договору повинен бути дозволеним, тобто мають бути відсутні заборони в законі на вчинення дій, що стосуються предмету. Предмет договору повинен бути визначений таким чином, щоб максимально виключити можливість помилки сторін щодо тотожності або таких якостей предмета, які значно знижують можливість його використання за призначенням. В іншому разі договір може бути судом визнаний недійсним за позовом сторони, котра діяла під впливом помилки.

Термін «недійсність» стосовно правочинів є умовним і служить для поділу всієї сукупності правочинів на дійсні (що призвели до позитивного результату) і недійсні (в силу прямої вказівки закону не призвели до позитивного результату). Чинне цивільне законодав-

ство розрізняє правочини, що є недійсними з моменту їх вчинення (нікчемні правочини), та правочини, які є дійсними доти, поки за позовом про визнання їх недійсними вони не будуть такими визнані судом (оспорюванні правочини).

С.М. Іванова пропонує виділити такі:

- 1) недійсні правочини, які за своєю природою є неправомірними діями (ст. 227, ст. 232 ЦК України);
- 2) недійсні правочини, що за своєю природою є правомірними діями, але під час вчинення їх мав місце дефект волі сторони;
- 3) недійсні правочини, які за своєю природою є правомірними діями, але вони вчинені під впливом неправомірних дій, що впливали на формування внутрішньої волі сторони правочину, а це може бути підставою для визнання такого правочину недійсним [5, с. 9].

Щодо визначення недійсності кредитних зобов'язань, то під підставами недійсності слід розуміти певні положення, які є вихідними у кваліфікації кожного конкретного кредитного зобов'язання як недійсного. У свою чергу, О.М. Берназ-Луковецька зазначає, що перелік підстав визнання кредитного договору недійсним є приблизним [6].

Виходячи з цього, всі підстави недійсності правочинів доцільно ділити на нікчемні й оспорюванні. Підстави нікчемності, у свою чергу, ділять на загальні та спеціальні. Загальні підстави закріплені в нормах ЦК України щодо нікчемних правочинів. Що стосується спеціальних підстав, то вони закріплені в різних нормах цивільного законодавства.

У зв'язку з тим, що спеціальні підстави нікчемності правочинів, що здійснюються у кредитній сфері, мають місце у значно меншому обсязі, ніж підстави загальні, ми вважаємо виправданим більш детально зупинитися на розгляді саме останніх, які найбільш часто зустрічаються в судовій практиці.

До загальних підстав нікчемності правочинів, закріплених в ЦК характерних для кредитної сфери, можна віднести такі, як:

- 1) укладення правочину з порушенням форми, коли закон спеціально передбачає такий наслідок, як нікчемність. Наприклад, підприємство «Г» з іноземною інвестицією звернулося до Вищого господарського суду України з касаційною скаргою, посилаючись на порушення та неправильне застосування норм матеріального та процесуального права, зокрема ст. 203, ч. 2 ст. 207, ст. 215 Цивільного кодексу України, та зазначаючи, що керівник підприємства «Г» з іноземною інвестицією не підписував оспорюванні кредитні договори, тож ці договори підлягають визнанню недійсними, оскільки суперечать положенням цивільного законодавства та інтересам позивача. Кредитний договір вважається укладеним, якщо сторонами у передбачених законом порядку та формі досягнуто згоди щодо усіх його істотних умов відповідно до норм чинного законодавства (ст. 638, 1054, 1055, 1056¹ ЦК України, ст. 180, 345 ГК України) [7];

- 2) укладення правочину в іноземній валюті як підстава недійсності. У вирішенні спорів про визнання недійсними кредитних договорів, предметом яких є надання кредиту в іноземній валюті, господарські суди повинні досліджувати, чи отримав банк або інша фінансова установа в установленому порядку ліцензію Національного банку України на здійснення валютних операцій. Обіг іноземної валюти на території України підпорядковується спеціальному правовому режиму, встановленому законодавством України;

- 3) зміни розміру відсоткової ставки як підстава недійсності. У договорі повинно бути чітко зазначено, що зміна розміру відсоткової ставки у бік збільшення можлива лише зі згоди сторін у разі зміни економічних умов і вартості ресурсів на ринку позичкового капіталу. Більшість договорів не містить фрази «за взаємною згодою», саме тому кредитні установи сміливо збільшують свої вимоги. Таким чином, у суді кредитор повинен бути навести докази такого фактичного підвищення відсоткової ставки за користування кредитними коштами, коли така згода не була надана, однак збільшення відсоткової ставки відбулося;

- 4) інші випадки визнання кредитного договору недійсним. Окремо потрібно звернути увагу на те, що відповідно до ч. 4 ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів» банк або інша фінансова установа повинні не лише в усній формі надавати інформацію про

орієнтовну сукупну вартість кредиту, така інформація має міститися у кредитному договорі або додаткових угодах до нього та повинна бути надана у письмовій формі, однак на практиці банки не завжди вважають за потрібне включати це у кредитний договір, чим суттєво порушують чинне законодавство.

Ще одним важливим моментом відповідно до ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» є те, що продавець (виконавець, виробник), а в нашому випадку кредитор, не повинен включати у договори зі споживачем умови, які є несправедливими. Крім того, підставою визнання кредитного договору недійсним є використання нечесної підприємницької практики, тобто вчинення дій, що кваліфікуються законодавством як прояв недобросовісної конкуренції та будь-яку діяльність (дії або бездіяльність), яка вводить споживача в оману або є агресивною (ст. 19 Закону України «Про захист прав споживачів») [8].

Крім того, слід звернути увагу на визнання кредитного договору недійсним як укладення такого договору особою без отримання письмової згоди другого із подружжя (чоловіка чи жінки). Також необхідно пам'ятати, що наслідком визнання кредитного договору недійсним є також недійсність додаткових договорів (застави чи іпотеки), через те що, згідно з ч. 2 ст. 548 ЦК України недійсність основного зобов'язання спричиняє недійсність правочину щодо його забезпечення [9].

Висновки. Враховуючи вищевикладене, вважаємо за необхідне до загальних підстав нікчемності кредитних правочинів, закріплених у розділі 4 ЦК України, включити такі, як: укладення правочину з порушенням форми, коли закон спеціально передбачає такий наслідок, як нікчемність (ст. 215, 218 ЦК України); здійснення правочинів із порушенням вимог щодо державної реєстрації; вчинення правочину з метою, що порушує публічний порядок; укладання правочину, який не відповідає вимогам закону або інших правових актів; вказаний перелік не є вичерпним. Питання щодо визнання недійсним кредитного зобов'язання має базуватися на загальних засадах, визначених ЦК України, щодо недійсності правочинів з урахуванням особливостей, характерних для кредитної сфери.

Список використаних джерел:

1. Кузьмин В.Ф. Кредитные и расчетные правоотношения в промышленности. Москва : Юрид. лит., 1975. 200 с.
2. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Кн. 5. В 2 т. Т. 1. Договоры о займе, банковском кредите и факторинге. Договоры, направленные на создание коллективных образований; Т. 2. Договоры о банковском вкладе, банковском счете; банковские расчеты. Конкурс, договоры об играх и пари. Москва : Статут, 2011. 1364 с.
3. Гриник Л.І. Розірвання кредитного договору та припинення кредитного зобов'язання: співвідношення понять. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2016. Вип. 40 (1). С. 56–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_40%281%29_14.
4. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
5. Іванова С.М. Визнання недійсним правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака. Київ, 2014. 20 с.
6. Берназ-Луковецька О.М. Все що треба знати при укладенні кредитного договору. URL: <http://jurist-blog.com.ua/kreditniy-dogovor.html>.
7. Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з кредитних договорів. Постанова Пленуму Вищого Господарського суду України. *Вісник господарського судочинства.* 2015. № 1. С. 46.
8. Про захист прав споживачів : Закон України. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 30. Ст. 379.
9. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356.

